

Borbás Andrea

A halottak élén keletkezése

Az Ady-életműben különösen hangsúlyos az a törekvés, amely nem az egyes verseket, hanem a versesköteteket teszi a szerzői identitásképzés kitüntetett helyévé, úgy, hogy a folyóiratokban első közlésben megjelent költemények a kötetekben együtt publikálva jelentésképző többletet nyernek. Arról, hogy mennyire fontos események voltak Ady Endre számára kötetei megjelenései, az Érdekes Újság Dekameronjában 1913 szeptemberében megjelent önéletrajza árulkodik: „Harminchat éves leszek, agglegény, kilenc év óta minden évben írok egy kötet verset [...]”.¹ A Nyugat 1914. február 1-jei számában pedig, azon tervéről írva, hogy lírai naplót fog vezetni, saját időszámítását is meghatározta: „[...] saját naptári évem szerint: egyik kötetemtől a másik újig [...]”.²

Ha pontosan megnézzük, 1906 és 1910 között minden évben jelent meg Ady-kötet: *Új versek* (1906. február), *Vér és arany* (1907. december), *Az Illés szekerén* (1908. december), *Szeretném, ha szeretnének* (1909. december), *A Minden-Titkok versei* (1910. december). Ezután egy naptári év kimarad ugyan, de az Ady-féle időszámítás szerint csak egy év és egy hónap telik el, mire 1912 januárjában megjelenik a következő kötet, *A menekülő Élet*. Ezt 1913 márciusában *A magunk szerelme* követi, majd 1914 februárjában napvilágot lát a *Ki látott engem?*, melyet 1918 augusztusáig, *A halottak élén* megjelenéséig nem követett Ady-kötet. Annak ellenére nem, hogy 1914. végén Ady a korábbi évekhez hasonlóan szeretne volna kötetbe gyűjteni az év során írt és folyóiratokban, lapokban megjelent verseit. Ez a kötet azonban még nem *A halottak élén* lett volna, hanem *A nagy Hítevő* címen vonult volna be az irodalomtörténetbe Ady Endre köteteinek sorában, ha megjelenik. Földessy Gyula idézte fel a történeteket: „Ady már 1914 decemberében rendezgette alá e sorok írójával együtt *A nagy Hítevő* címen az 1914. évi verstermését, de ezt a tervezett verseskötetét az Athenaeum nem tudta megjelentetni, éppen a versek *szörnyű nagy aktualitása* miatt. (A *szörnyű nagy aktualitás* arra céloz, hogy e kiadandó kötetében számos olyan vers volt, amelyek a magyarság pusztulását jajongták, jóval a szarajevói merénylet előtt, pl. *Nincs itt ország, Éhes a Föld, A fekete Húsvét, A szétszóródás előtt, Levél ifjú társakhoz III. c. verseiben.*)”³ *A nagy Hítevő* munkacímű kötet 1915 elejére szinte teljesen elkészült, február 23-án ugyanis Ady már arról írt Dénes Zsófiának, hogy: „A kötetet a jövő hét elején, holnap-holnapután küldöm nyomdába.”⁴ A Nyu-

¹ Ady Endre, *Önéletrajz*, Ady Endre *Összes Próza Művei*, s. a. r. Láng József, XI, Bp., Akadémiai, 1982, 42–43.

² Ady Endre, *Disputa*, Uo., 67.

³ Ady Endre *Válogatott cikkei és tanulmányai*, s. a. r. Földessy Gyula, Bp., Szépirodalmi, 1954, 444.

⁴ *Ady Endre Levelei*, szerk., bev. Belia György, Bp., Szépirodalmi, 1983, 3, 126.

gat című folyóirat pedig 1915. március elsején meg is hirdette *A Nyugat hírei* rovatban: „Ady Endrének *A nagy Hitető* címmel új verskötete jelenik meg az Athenaeum kiadásában. Betegsége miatt késett eddig, de már húsvét előtt könyvpiacon lesz.”

Mindezen tények ellenére a kötet nem jelent meg sem húsvét előtt, sem utána, sőt, mint már említettem, egészen 1918 augusztusáig, *A halottak élén* megjelenéséig, semmilyen Ady-kötet nem került publikálásra. *A nagy Hitető* meg nem jelenése mögött mindazonáltal a Földessy Gyula által már említett „szörnyű nagy aktualitás” a világháborús cenzúrára való utalás, mely Adyt különösen sújtotta: „A háború elején kereset nélkül álltak az írók; az általános adakozások idején ötezer koronát azzal a kikötéssel adtam az Augusztá-alapnak, hogy tíz magyar író könyvét fogják belőle honorálni. Az Augusztá-alap megbízásából kerestem fel az akkori Athenaeum-vállalat igazgatóját, R. [Ranschburg Viktor] urat, hogy a részvénytársaság vállalná-e tíz könyv kiadását, ha az Augusztá-alap viszont vállalja a honorárium fizetését. Ady, Bródy, Szép Ernő, Karinthy, Ambrus, Szomory, Babits, Kosztolányi, Lengyel, Ignótyus neveit emlegettem. Az igazgató úr csak Adyt kifogásolta. Elég baj, hogy a Nyugat tönkje után kénytelenek fizetni Adyt, – a kötet kiadására nem hajlandók. Ady hiába készítette sajtó alá Nagy-Hitető című kötetét, a kifizetett honorárium dacára sem vállalták a kiadást.”⁵

A világháború és a cenzúra mellett tehát *A nagy Hitető* című kötet meg nem jelenése okaként megemlítendő még a Nyugat Könyvkiadó felszámolása. Hatvany Lajos jegyezte fel azt is, hogy „Ady műveit a Nyugat kiadóvállalat megszűnte után a Nyugat összes kiadványaival és szerzői jogaival az Athenaeum váltotta magához. Shwartz Félix és Ranschburg igazgatók, valamint az Athenaeum lektora nem becsülték semmire Ady Endrét, nem vártak semmit könyveitől. [...] sem a régi könyveit nem hozták forgalomba, sem pedig az újakat nem adták ki. [...] Ami pedig Adyt arra kényszerítette, hogy pályája tetőpontján három vagy négy évig hiába keressen kiadót. Nem talált.”⁶

A publikálatlan kötet története mindazonáltal *A halottak élén* születésének alfejezetévé vált, hiszen meg nem jelenésével versei *A halottak élén* kötetbe kerültek, így története beleolvad *A halottak élén* keletkezéséétörténetébe.

A halottak élén keletkezésének rekonstruálásához érdemes még végigkövetni, hogyan szerkesztette Ady a kötetét. Ezt a *Szeretném, ha szeretnének* című kötet ránk maradt, szintén nem teljes, nyomdai kézírata alapján tudjuk a legpontosabban megtenni. Ez a dokumentum kitűnően bemutatja, hogy építette fel Ady versesköteteit a korábban folyóiratokban megjelent versekből. A sajtóban közölt verseket segítőivel (többnyire bátyjával, később Földessy Gyulával) kivágtta, majd egy nagyobb méretű lapra ráragasztotta a lapkivágatokat. Az újságokból csak egy példányt használtak fel. Ez onnan következtethető ki, hogy bizonyos esetekben a folyóirat mindkét oldalán szerepelt Ady-vers, és Ady mind a kettőt fel is kívánta használni a kötethez; ilyen esetekben az egyik verset felragasztották, a másikat Ady Lajos lemásolta, majd ezt is nagyobb méretű lapra ragasztották. Ebben a munkafázisban Ady gyakran megváltoztatta

⁵ Hatvany Lajos, *Ady a kortársak közt*, Bp., Genius, 1928, 64.

⁶ Hatvany Lajos, *Ady*, Bp., Szépirodalmi, 1959, 339–340.

költeményei címeit (az egyik legemblematikusabb Ady-vers, a *Párisban járt az ősz* például *Itt járt az ősz* címmel jelent meg a Nyugatban, a *Proletár fiú verse* *Az én apám* címmel, *Proletárfiúk verse* alcímmel a Népszavában). Ezt követően Ady a lapokat sorrendbe állítva ciklusokba rendezte a verseket, a ciklusok címeit külön lapokra írva. A lapokat beszámozta: a jobb alsó sarokban jelölte, hányadik ciklusba tartozik a vers, a jobb felső sarokban pedig azt, hogy azon belül hányadik lap.

Mivel *A nagy Híető* című kötet 1915 húsvétján majdnem megjelent, feltételezhető, hogy Ady ehhez is elkészített egy nyomdai kéziratot, melyet *A halottak élén* sajtó alá rendezésekor fel tudott használni. Tény, hogy a kötetet indító prolóógus (*A csodák jönnek*), illetve a záró költemény (*Akkor sincsen vége*) – mely elemek az Ady-kötetekben mindig hangsúlyosak – már *A nagy Híető* idején is rendelkezésre álltak; minden bizonnyal ott is nyitó és záró darabokként. De *A halottak élén* kötet olyan cikluscímadó versei, mint az *Ésaiás könyvének margójára*, a *Ceruza-sorok Petrarca könyvén*, a *Mag hó alatt*, az *Eltévedt lovas*, sőt még *A halottak élén*⁷ című versek keletkezése is *A nagy Híető* sajtó alá rendezése előtti időre tehető. Mire azonban sor kerülhetett *A halottak élén* sajtó alá rendezésére, Adynak egy olyan problémával kellett szembenéznie, amivel korábban nem. Amíg ugyanis évente jelent meg kötete, a folyóiratokban publikált verseket egy-egy kivétellel mind beépítette soron következő kötetébe. Mire 1917 júniusában Hatvany Lajos lett Ady műveinek kiadója, és az előző években összegyűlt és kötetben ki nem adott versek publikálásának nem volt többé akadálya, tehát mire Ady hozzákezdhetett *A halottak élén* című kötet összeállításához, körülbelül kétkötetnyi költeménye gyűlt össze. S bár Ady szeretett volna több verseskönyvvel egyszerre megjelenni, erre nem volt mód. Ady Lajos visszaemlékezése szerint „Hatvany [...] azon a felfogáson volt, hogy egy kötetben a mintegy 250 verset nem lehet adni; két kötetnek egyszerre való kiadása pedig önkonkurálás volna. Ez okból azt óhajtottam, hogy egyelőre az anyagnak csak fele kerüljön kiadásra egy kötetben. [...] Az volt a véleménye, hogy a 250 versnek körülbelül fele gyengén, vagy egyáltalán nem sikerült, s így a kötetben való kiadást nem érdemli meg. A versek kiválogatására nézve az a megegyezés történt, hogy Hatvany is, Bandi is csinál egy-egy gyűjteményt. Amelyik vers mindkettőjük gyűjteményében benne lesz, az feltétlenül belekerül a kötetbe.”⁸ Hatvany Lajos maga a következőképp idézte fel az eseményeket: „[...] Ady [...] három könyvre való kiadatlan, illetve kötetbe nem gyűjtött verset szeretett volna az 1917-es karácsonyi könyvpiacra kidobni. Ettől a három kötetből – bevallom – félttem. [...] A szokottnál vastagabb, egyetlen kötetet akartam összeállítani, csupa jó verset a három kötet anyagából. [...] A halottak élén anyagát én válogattam, szinte-szinte én verekedtem össze.”⁹

Hatvany Lajos részletesen leírta, mennyi szenvedést okozott Adynak a közös szerkesztés: „Megtörtént, hogy éreztem egy-egy versnek meleg sodrát, mondjuk három strófán keresztül. Akkor tudtam, hogy kedvetlenül folytatta,

⁷ *A halottak élén* *A nagy Híető* című kötetben így cikluscímként már rendelkezésre állt.

⁸ Ady Lajos, *Ady Endre*, Bp., Amicus, 1923, 221.

⁹ Hatvany Lajos, *Ady*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977, 428.

vagy valami ital történt közben, vagy valami adalin, vagy valami egyéb. Érezhető volt, hogy a vers más irányba ugrik szeszélyesen, vagy meghibban, vagy elernyed. Minden versért, minden stróféért külön küzdelem folyt. [...] Közben a *Napló*ban Petőfi-életrajzom jelent meg, s ezekben a megemlékezésekben volt egy részlet, melyben Greguss Ágostot szidtam, ki Petőfi verseit megcsontkítva adta ki. Ady, a rekedt Ady szólt bele a telefonba egyszer, és csak ennyit mondott nekem: »Greguss.«¹⁰

A *halottak élén* című kötetbe végül a *Ki látott engem?* (1914) után keletkezett verseknek csak egy része került be, egész pontosan 125 vers. A kötet ideiglenes címe egyébiránt *Halottan és idegenen* volt. Egyes versek a Hatvanyval való közös szerkesztés következtében maradtak ki, az 1918 februárja után keletkezettek technikai okok miatt nem kerülhettek a kompozícióba. Mindezek után a könyv 1918 augusztusában jelent meg. A kötetnek ugyan nem maradt ránk nyomdai kézirata, de Ady Lajos azon mondatából, hogy „[...] a »Krónikás ének 1918-ból« tévedésből került a »Mag hó alatt« ciklus végére; a verset »Az eltévedt lovas« végére szánta volt Bandi, s csak a nyomdában került a vers mai helyére, ahova pedig tartalma szerint nem is illik”,¹¹ arra következtethetünk, hogy volt ilyen. Ez feltételezhetően azután készült el, amikor Ady és Hatvany is elkészítette a maga válogatását, melyekből egyértelművé vált, mely versek kerülhetnek a kötetbe.

A kötet szerkesztésének idejéből vagy arra vonatkozóan két érdekes kéziratos dokumentum azonban szerencsére fennmaradt. Az egyik *Ady Endre szét-szórta megjelent verseinek kivágata, Hatvany Lajosnak A Halottak élén című kötet szerkesztése során a versekre tett megjegyzéseivel* címet viseli, és az MTA Kézirattára¹² őrzi. Ez az anyag erősen hiányos, csupán 32 verset tartalmaz, ciklusokat pedig egyáltalán nem. Egy vers kétszer is szerepel benne, amiből arra következtethetünk, hogy a dokumentum semmiképpen nem szerkesztett egész, hanem véletlenszerűen fennmaradt vagy inkább utólag összegyűjtött kézirategyüttes. Ráadásul összesen két olyan vers szerepel benne, ami be is került *A halottak élén*be (a kötet prólogusa és az *Én bús ibolya-vetésem* című versek), tehát inkább arról ad képet, Hatvany mely verseket vagy mely versrészleteket gondolta nemkívánatosnak.

A kézirategyüttesben olvasható Hatvany-féle változtatásokból és megjegyzésekből egyedül az *Én bús ibolya-vetésem* című vers maradt ki teljesen, ennek szövege nem változott a Nyugat-beli közléshez képest a kötetben sem. A másik vers, mely kis változtatással ugyan, de bekerült a kötetbe, *A halottak élén* prólogusa; itt a Nyugatban megjelent szövegváltozathoz képest Hatvany kihúzta az ötödik versszakot: „Sohase jó, sohase csendes / Csak egy kicsit és kicsit rendes.”

Egyes verseknél Hatvany egyértelműen jelezte, hogy nem tartja sikerült darabnak; az *Alszik a magyar* címűt például azért, mert „Programnak szép. Versnek nem az.” Konklúzióképpen a vers alá írta: „Dobd ki.” Nem is került be

¹⁰ Hatvany Lajos, *Ady I.*, 157.

¹¹ Ady Lajos, i. m., 222.

¹² MTA K 11/8-46

a kötetbe. A *Költők tavaszkor énekelnek* alá két szó került: „Rémes! Ijesztő!” Így kimaradt ez is. A *Harcos és harc* című versnek csupán két sora nyerte el Hatvany tetszését: „Örömöm a szenvedőké / S mindenkié a szenvedésem” – ezeket aláhúzta, a vershez pedig odaírta: „Kár a két sorért. De a vers, esküszöm, Bandi, menthetetlen.” Ez a vers is kimaradt a kötetből.

A *Levél ifjú társakhoz* a következő kritikát kapta: „Én nem vetem ki. De a gyöngébb classisból való és sokszor jobban elmondott Ady-théma.” Nem került tehát be *A halottak élénbe*. A „nem tudom” még rosszabb értékelésben részesült: „Borzalom! Hogy volt lelked megírni, szíved kiadni. Bandi! Bandi!” Kimaradt ez is a kötetből. A *Szép az Élet* hosszabb kommentárt kapott: „Nem-kem nem tetszik. Bár kidobnád. Ha nem dobod ki, húzd meg a végső strófát. Végül mégis én dobom ki. Nem kár érte.” Nem került be tehát ez a vers sem *A halottak élénbe*. A *szent lob* ajánlása ellenére: „Hatvany Lajosnak küldöm” sem kapott dicséretet: „Még az én halhatatlanságom jó reménye se menti meg. Ne, Bandi, ne, hagyjuk ki!” Nem került be a kötetbe ez sem. A *Ha messzebről nézem* című vers harmadik versszakához Hatvany azt a megjegyzést fűzte: „Szép strófa, de nem menti a verset!” Ki kellett maradnia ennek a versnek is. A költemény szövege:

Hogy csak már félig eljöhöttem,
Gyuladoznak a lámpa-lángok:
Nem vagyok otthon s még nem messze
És máris majdnem látva-látok.

Szép sorssá és törvénné válik
Minden, hogyha messziről nézik.
A Halál is borzalmasan szép
S minden, miben a Halál érzik.

Óh, hazai Halál, ki bennem
Úgy járkálsz, mint földemen, otthon,
Már hall szívem és külön nótát
Nem kell hogy léptedre dobogjon.

Nem kell (tán), hogy eztán is fájjon
A fájdalommal védhetetlen
S hogy remény nélkül viaskodjak
A fajtám ellen, magam ellen.

Az Élet a maga dűlőit
Haláltól távol válogatja
És a Halál jár közelünkben.
Béke és nyugovás fogadja.

Az *Intés szegény legényeknek* a „Könyörgöm ne!” megjegyzést érdemelte ki, alá Földessy Gyula zöld ceruzával odaírta: „Igaz!” Ez a vers sem lett *A halottak élén* darabja. A *Beteg ember fohásza* című vers utolsó két versszakához:

Kisségünkre gondolsz talán,
De lehet, hogy nincs is ott aktánk
Fölségednek az asztalán.

Beteg vagyok, nagyon beteg,
Talán neked rejtett betegség,
Fényed van sok s ragyogja meg.

pedig Hatvany tömören csak annyit írt: „mi ez?” Kimaradt tehát a kötetből. Az *Én jó Hiszekegyem* második versszakának második verssorát („Örökös uj s uj kölyökben”) Hatvany aláhúzta, s megjegyezte: „Ezt! A kölyök is jó. De a verssor fene rossz. éktelen!” Nem lett tehát a kötet darabja. A *Vulkánok és szívek* című vers utolsó versszakához Hatvany nagy kérdőjelet írt, majd így folytatta: „Kár a versért, nincs kihangzása. Pedig oly erősen kezdődik, hogy nem gyöngülhet végül.” Kimaradt tehát. Az *Így van magyarul* című vers sem került be A *halottak élénbe*, „Ha akarod, könyörülj rajta. Én nem ajánlom” – fűzte hozzá Hatvany, s Ady vagy eleve nem válogatta be, vagy Hatvany hatására nem könyörült rajta.

Más esetekben Hatvany változtatást kért. Hogy Ady megfogadta volna-e ezeket, nem tudhatjuk, hiszen a következőkben említendő versek is mind kimaradtak a kötetből. A *mi háborúnk* című vers például kétszer is szerepel az összeállításban, más-más megjegyzéssel ugyanánál a sornál. „A vér-rakonca, csodaszép” kifejezés mind a két alkalommal indulatot váltott ki Hatvanyból. Először a következő megjegyzést fűzte hozzá: „??? könyörgöm dolgozd át! Csak egy sor s megrontja a verset.” Másodsorra jóval tömörebben fogalmazott: „Mást!” A *leghaszontalanabb áldozat* című vers Boncza Berta, azaz Csinszka autográf ceruzairásával szerepel a kézirategyüttesben. Az utolsó versszak negyedik, ötödik, hatodik soránál (Ha minden érdemese, / Ha mindennek a szeme, / Ha mindennek a keze) Hatvany változtatást javasolt: „Vagy mást írd! Vagy hagyd ki!” A *Nincsen, semmi sincs* című versnek a második versszakát kifogásolta Hatvany: „Ezt hagyd ki! Rossz strófa.” A strófa így hangzik:

Gyászaink sem gyönyörűek, jók,
Nem zsoldározók, régi teltek
S kiket sziveltek
Tegnap még a szivek,
Ma úgy temetik el fásan,
Mint temetendőt.

A *kísérő házak* című vers esetén Hatvany kihúzta a második és a negyedik versszakokat. A másodikhoz azt írta: „Ezt hagyd ki vagy pedig változtasd meg a két utolsó sort.” A negyedikhez pedig ezt: „Ezt hagyd ki. Jó lelkiismerettel mondom. Kár.” Ez alá még azt is odaírta, hogy „Két strófás, szép vers marad. De milyen szép.” Hatvany rájegyzéseit azonban valaki, valószínűleg Földessy Gyula, zöld ceruzával keresztben áthúzta. A *Mindent hurcolva* esetén Hatvany saját javaslatokkal áll elő; egyrészt aláhúzza a „kínlatta” szót, s a „Ne! Ne! Csak ezt ne!” felkiáltások után udvariasabb hangnemre váltva megkérdezi: „Szabad ezt

proponálnom: ríkatta?" A „bujtása” szót is aláhúzza, s „Mi ez? Elékteleníti a verset, még ha érteném se volna jó.” Helyette a „hajtása a Titoknak” változatot javasolja. Az utolsó sor „borzolja” szava helyett pedig a „hordozza” igét javasolja.

A *Napló-töredék egy szanatóriumból* annak ellenére maradt ki *A halottak élénből* (és *Az utolsó hajókból* is), hogy Hatvany maga javasolta Adynak egy lírai napló vezetését. A vers kéziratáról Hatvanynak hiányoznak a kommentárjai, Ady rájegyzései azonban rajta vannak.

Az *Uram, segíts bennünket* az egyetlen olyan vers, mely a kézirategyüttes szerint egyértelműen Ady döntése nyomán maradt ki. Hatvany ugyanis azt írta alá: „Én beveszem ezt a verset, de Ady kivetetné.”

Ránk maradt még egy dokumentum *A halottak élén* egyes verseivel, melyet a Petőfi Irodalmi Múzeum őriz, s melynek címe: *Ady Endre Az utolsó hajók című kötetéhez Földessy Gyula által összegyűjtött versek*. Alcíme: *Az 1920-as évekből*.¹³ Ez a verscsoport annak a munkafolyamatnak a dokumentuma, amikor Földessy Gyula *A halottak élénből* kihagyott verseket egybegyűjtötte, majd 1923-ban összeállította belőle *Az utolsó hajók* című kötetet. Ez a kézirategyüttes mindazonáltal tartalmaz olyan költeményeket is, melyek megjelentek *A halottak élénben*, ilyen a *Már előre rendeltettem* című vers – ennek a Nyugatból származó lapkivágatán, az ötödik versszaknál egy nagy felkiáltójel mellé Földessy Gyula a következőket írta: „Ezt Hatvany kihagyta s az összes kiadásokba e nélkül a strófa nélkül került a vers. Ezt vissza kellene állítani!!!” Ez a kézirat, mivel a folyóiratbeli ötödik versszak valóban kimaradt a kötetből, szintén bizonyítja, hogy létezett egy nyomdai kézirat *A halottak élén* kötetből is, mely vagy megsemmisült, vagy lappang valahol. Ezen kívül csak egy olyan vers van az összeállításban, melyhez megjegyzés íródott: *A sirató siralma*. A vers utolsó sora („Legbutább siratója”) „butább” szava alá van húzva, mellette Hatvany Lajos megjegyzésével: „síróbb”. Hatvany rájegyzése alá Földessy Gyula odaírta: „Hatvany kézírása”. *A halottak élén* című kötetben mindazonáltal a „butább” alak maradt. A vers harmadik versszakához pedig Földessy Gyula írta oda, hogy „*A halottak élénben* megváltoztatva!”. Ennek ellenére a kötetben ugyanaz a szövegváltozat van, mint a Nyugat lapkivágatán.

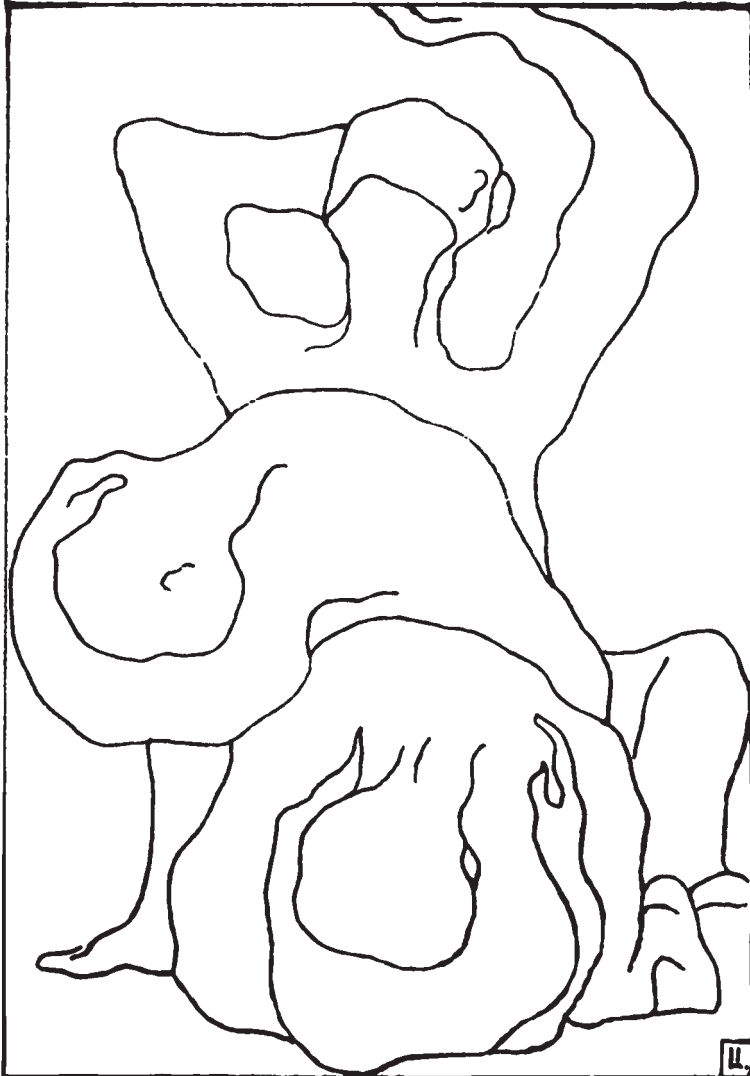
A halottak élén szerkesztésének idejéből származó két fennmaradt kéziratos dokumentum mellől tehát feltűnően és fájóan hiányoznak azoknak a verseknek a nyomdai kéziratai, melyek végül bekerültek *A halottak élénbe*, de Hatvany változtatásokat kért rajtuk. Van két olyan vers, melyekről tudjuk, hogy Ady akarata ellenére csonkultak meg: Ady Lajos idézte fel, hogy Ady Hatvany kérésére, a saját akarata ellenére törölte a *Nyögők s mind terhemmel* című versnek azt a versszakát, mely a Nyugatban a második volt.¹⁴ A *Már előre rendeltettem* című költeménynek pedig az ötödik versszakát törölte Hatvany Adyval, a költő akarata ellenére. S hiányoznak azok a nyomdai kéziratok is, ahol Ady megváltoztatta a versek címeit a folyóiratokban megjelent szövegekhez képest. Az *Ősz dicsérete* például a Nyugatban *Az Ősz dicséreti* címen jelent meg, a *Bóbiskolván lehajtott kardomon* *A váró neutralitás* címen, a *Nóták piros őszszel* *Nóta piros őszszel*, *Az utolsó hídfő* *Justh Gyula emlékének*, az *Elhanyagolt*

¹³ PIM, V. 3482/198

¹⁴ Ady Lajos, i. m., 222.

véres szívünk Mi véres szívünkért, a Hát ahogyan a csodák jönnek A csodák jönnek címmel.

E viharos keletkezéstörténet eredményeként mindazonáltal az irodalomtörténet-írás véleménye szerint remekmű született: „Valóban reprezentatív kötet, ahogy Hatvany akarta: nemcsak a háborús irodalomból messze kimagasló farsz, de Ady életművének is méltó betetőzése.”¹⁵

„BÉWETS KI MAGADOK S MAGANNAL, HISEJ TE VAGY A BÉKE” /ADY/

LENKES ILDIKÓ RAJZA

¹⁵ Vezér Erzsébet, *Ady Endre*, Gondolat, Budapest, 1969, 415–416.